

Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences

ISSN: 1306-7877 e-ISSN: 2147-5644

NEVEVÎ VE *RIYÂZU'S-SÂLİHÎN*'DE YÖNTEM ARAYIŞLARI ÜZERİNE
AL-NAWAWÎ AND ON SEARCH OF METHODS IN *RIYADUS SÂLIHIN*

Emine ERDOĞAN MARSAK

Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Elazığ, Türkiye

Dr., Fırat University, Faculty of Theology

Elazig, Turkey

emineerdogan@firat.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0249-4094>

Makale Bilgisi / Article Information

<http://dx.doi.org/10.29238/tbd.2007.48260>

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 08.12.2020

Yayın Tarihi / Published: 25 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2020

Cilt / Volume: 29

Sayfa / Pages: 165-185

Copyright © Published by Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences.

All rights reserved www.toplumbilimleri.com

NEVEVÎ VE RİYÂZU'S-SÂLİHÎN'DE YÖNTEM ARAYIŞLARI ÜZERİNE

Öz

Riyâzu's-Sâlihîn, İslam medeniyetinin inşasında Müslümanlar için yedi buçuk asırdır önemli bir eser olmuştur. Bu çalışmada, Nevevî *Riyâzu's-Sâlihîn*'de nasıl bir yöntem takip etti ve bugün ahlak hadislerini derlerken veya naklederken nasıl bir yöntem ve tasnif sistemi kullanabilir sorusu, temel soru olarak kabul edilmekte, bazı sorulara, sorunlara ve ilgili cevaplara yer verilmektedir. Nevevî'nin eserinde kullandığı yöntem, sistematik açıdan, sened ve metin açısından değerlendirilebilecek özelliklere sahiptir. Ayrıca onun yöntemi, sonraki dönemlerde ahlak hadislerini aktarırken dikkate alınması gereken bir yapıya sahiptir. O, eserinde sistematik düşünme becerisiyle bir olgunun ya da olayın birçok yönünü göz önünde bulundurmakla farklı bab başlıklarına yer vermektedir. Metin açısından rivayetlerin anlamları üzerine dil tahlilleri, kelimelerin kısa izahları, rivayetin bütününe anlama, ihtilafı rivayetlerde tearuzu giderme, hadisle irtibatlı ayeti tefsir, rivayetleri şerh üzere bir yöntem benimsemiştir. Bu eser Müslümanların birbiri ile irtibatını kuvvetli kılacak bir çalışmadır. Çünkü Nevevî bu eserde toplumsal ahlakın tesisini ve devamını bab başlıkları ve yer verdiği hadis metinleriyle vurgulamaktadır. Ahlak rivayetlerine yoğunlaşan günümüz çalışmalarında da sistematik açıdan alt başlıklara dikkat edilmektedir. Bununla birlikte başlıklar arası bütünlük ve uyuma, bir başlık etrafında zihinden geçen sorulara yeterli cevaplar verebilmek için bir sonraki başlıkta inceliklere ve başlıklar arası irtibata önem verilmesi de gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yöntem, Ahlak, İhtilaf, Rivayet, Bab Başlıkları.

AL-NAWAWĪ AND ON SEARCH OF METHODS IN *RIYADUS SĀLIHĪN*

Abstract

Riyadus Sâlihîn has been an important work for seven and a half centuries in the construction of Islamic civilization for Muslims. In the present study, the questions of "What kind of a method and Al-Nawawî followed in *Riyadus Sâlihîn*?", and "What kind of a method and classification can be followed in today's world when compiling or transferring moral Hadiths?" has been considered as the basic questions; and in this respect, several questions, problems and relevant answers are discussed. The method Al-Nawawî used in his work had characteristics that may be evaluated in terms of the systematics, grounds and text. His method also has a structure to be considered when transferring moral Hadiths in later periods. In his work, he has different sub-chapters, considering many aspects of a phenomenon or an event with the ability to think systematically. He adopted a method that was based on linguistic analysis on the meanings of the narrations in terms of text, short explanations of words, understanding the whole of the narration, resolving conflicts, and interpretation of the verses relevant to Hadiths. This is a work that will make Muslims' contact with each other strong. Because al-Nawawî emphasizes the founding and continuation of social morality in this work with Sub-chapters and hadith texts. In today's studies, which focus on moral narrations, sub-headings are also systematically attentioned. However, in order to provide adequate answers to questions that go through the mind around a title, integrity between titles should also be given importance to subtleties and inter-title contact in the next topic.

Keywords: Method, Morality, Conflicting, Narration, Sub-chapters.

GİRİŞ

Tarih boyunca doğru, iyi ve güzel kavramları etrafında insanoğlunun varoluş düzenini oluşturma fikrine sahip olduğu görülmektedir. İslam inanç ve düşünce sisteminde bir Müslüman olarak ne yapmalıyım sorusuna verilecek cevap doğrunun kendisi olarak tavsif edilmekte ve bunlar hadis metinlerinden mülhem İslam'ın beş şartı olarak kabul edilmektedir. *Riyâzu's-Sâlihîn*'de geçen başlıklar bu bakış açısıyla tetkik edildiğinde hakikati sem'î olarak değerlendirilecek bu başlıklar arasında yalnız hacc konusu ile ilgili yapılması gerekenler Kitâbu'l-Hacc başlığı altında işlenmektedir.¹ Bununla birlikte Hacc konusu da dâhil olmak üzere İslam'da ne yapmalıyım sorusunun mukabilinde hakikati sem'îlerin etrafında şekillenen örfi hakikatlerin var olduğu görülmektedir. Nevevî eserinde yoğun olarak ahlak ilkesi ile irtibatını gözeterek ve aklın çözüm vesilesi olduğunu kabul ederek bu hakikatler üzerinde durmaktadır.

İslam medeniyetinde akıl ve toplumsal etkileşim çözüm kaynağı² değil; çözüm vesilesi olarak kabul edilmektedir. Bu etkileşimdeki unsurlar genellikle umum ve husus min vecih³ kabilinden ahlak ile bir alakaya sahiptirler. Yani bazı unsurlarda etkili alaka değişse de onların ahlak⁴ ile irtibatlı bir veçhesi bulunmaktadır. Bu durumun müşahhas misali, Nevevî'nin (ö. 676/1277) asırlar önce kaleme aldığı *Riyâzu's-Sâlihîn* adlı eseridir. Çünkü bu çalışma zamanımıza kadar canlı bir şekilde toplum içerisinde varlığını devam ettirebilmiştir. Nevevî'nin kendi döneminde yaşanan iç ve dış karışıklıklar karşısında ilmin itibarını muhafaza çabaları dikkate alınmalıdır. O, döneminde vuku bulan tasavvuf ve zühdle alakalı bazı uygulamaların yanlışlığına temas etmiş, Kur'an ve sünnet merkezli kulluk anlayışını, zühd ve tasavvuf telakkisini yerleştirmeye gayret etmiştir. Ayrıca kırk yaşında tamamladığı *Riyâzu's-Sâlihîn*'i insanların dünya ile tüm bağlarını koparmaları, toplumdaki soyutlanmaları, mücâhededen uzaklaşmalarını gaye edinerek yazmamıştır. Bilakis o, Kur'an ve sünnet ışığında dünyevî ve uhrevî faydaların bireyler ve toplum için hâsıl olacağı, hak ve hakikatin hâkim kılınacağı bir hayat yaşamının yollarını göstermeye gayret etmiştir.⁵

1. NEVEVÎ'NİN HAYATI VE YAŞADIĞI DÖNEMDE MEYDANA GELEN HADİSELER

Yöntem arayışlarında doğru bir yol takip edebilmek için sistematik düşünme, etkili soru sorabilme, yazılı ve sözlü dili iyi kullanabilme, problem çözme ve entelektüel

¹ Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref b. Murî en-Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn min kelâmi Rasûlillâhi sallallâhu aleyhi ve selleme seyyidi'l-ârifîn* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1439/2018), hadis nr.: 1290-1303, s. 416-418.

² Hem varlığın hem değerlerin kaynağı Allah Teâlâ'dır. Tahsin Görgün, *İlâhî Sözün Gücü* (İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2013), 133.

³ Ebu'l-Hasen Necmüddîn Debîrân Ali b. Ömer b. Ali el-Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, thk., çev. ve şerh: Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayınları, 2017), 260-261.

⁴ Ahlak, ahlak felsefesi, değişen mahiyeti ve hadisler arasındaki irtibat hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Suat Koca, *Ahlak Hadisleri Ve Değerlendirme Esasları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

⁵ Yaşar Kandemir, Raşit Küçük, İ. Lütfi Çakan, *Riyâzu's-Salihîn –Peygamberimizden Hayat Ölçüleri- Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2103), 1/84-86.

olgunluk becerilerine sahip⁶ kimselerden istifade etmek gerekmektedir. Nevevî bu becerilere ve ilmi nüfuza sahip bir âlimdir. Kısaca onun hakkında şu bilgilere yer verilebilir: Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref b. Murî⁷ en-Nevevî (631/1233-676/1277) Suriye'nin Nevâ köyünde dünyaya gelmiştir. Hadis alanındaki yoğun mesaisi hakkında kısa bir bilgi vermek gerekirse; ilk talebelik yıllarında *Kütüb-i Sitte*'yi, Mâlik b. Enes'in *Muvatta'*ını bizzat hocalarına okuduğu nakledilmektedir. Nevevî'nin ilk eserini ise yirmi dört ya da yirmi dokuz yaşında yani h. 655 veya h. 660 yılında tamamladığı nakledilmektedir. Nevevî (ö. 676/1277), döneminin en büyük Şâfiî fakihî kabul edilmektedir. O, birçok medresede hocalık yapmakla birlikte h. 665 yılında Eşrefiyye dârulhadisi hocalığına tayin edilmiş ve kırk beş yaşında Nevâ'da vefatına kadar on bir yıl boyunca bu görevi yerine getirmiştir.⁸ Hadis sahasındaki hocaları arasında ez-Ziyâ b. Temmâm el-Hanefî (ö. ?)⁹, Ebu'l-Ferec el-Makdisî (ö. 682/1283), İbrahim el-Vâsîtî (ö. 662/1263-64), İbrahim el-Murâdî el-Endelûsî (ö. 668/1269) bulunmaktadır.¹⁰ Hadis alanındaki meşhur öğrencileri arasında ise İbn Ferah el-İşbilî (ö. 699/1300), "Muhtasarü'n-Nevevî" lakabıyla meşhur İbnu'l-Attâr (ö. 724/1324), Bedreddin b. Cemâa (ö. 733/1333) ve Mizzî (ö. 742/1341) önemli bir yere sahiptir. Onun ilmî disiplini, hadis ve fıkıh sahasında büyük âlimlerin yetişmesine vesile olmuştur. Öyle ki *Tehzîbu'l-Kemâl* adlı eserin sahibi Mizzî, Nevevî'nin vefatından sonra Eşrefiyye dârulhadisine şeyh olarak atanmıştır.¹¹ Buradan hareketle Nevevî'nin hem ilmi ve eserlerini hem de nitelikli âlim yetiştirme konusundaki başarısını dikkate almak gerekmektedir. Nevevî, vakarlı, sade giyimli, dünyevî zevklere önem vermeyen, hiç evlenmeyen, ilimle ömür geçiren, dârulhadiste vazifeliyken hiç maaş almayan bir âlimdir. Ayrıca Kur'an, ibadet ve tefekkürde geniş zaman ayırdığı nakledilmektedir.¹² Onun yaşayış biçimi dikkate alınarak şöyle bir şey söylemek mümkün olabilir: Özellikle *Riyâzu's-Sâlihîn*'nin ulema ve halk arasında benimsenmesi ve asırlarca etkisinin devam etmesiyle, onun ilmi, yaşam tarzı ve ihlâsı arasında bir bağın kurulduğu ifade edilebilir.

Yaşadığı dönemde gerçekleşen olayların Nevevî üzerinde etkili olduğu ifade edilebilir. *Riyâzu's-Sâlihîn*'de şehitlik makamı ile başlayan Kitâbu'l-Cihâd'da yer alan

⁶ Erkan Şenşekerci, Asude Bilgin, "Eleştirel Düşünme ve Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/14 (Haziran 2008), 25, 28, 30.

⁷ Cumhûr; Murî şeklinde, *Tâcu'l-arûs* sahibi Zebîdî ise "Mirâ" şeklinde harekelendirmektedir. Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, trs.), 12/194.

⁸ Ebu'l-Hüseyn İbnü'l-Attâr Ali b. İbrahim b. Dâvud, *Tuhfetü't-tâlibîn fi tercemeti'l-İmâm Muhyiddîn*, thk. Ebû Ubeyde b. Hasan Âli Selmân (Amman: Dâru'l-Eseriyye, 1428/2007), 40-43; Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn ve tercemesi*, Çev. Kıvamüddin Burslan, Hasan Hüsnü Erdem, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, trs.; M. Kandemir vd., *Riyâzu's-sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, 60.

⁹ Tabakât kitaplarında Nevevî'nin hadis dinlediği hocalardan biri olarak zikredilmekle birlikte tabakât ve terâcim kitapları tetkik edildiğinde ez-Ziyâ b. Temmâm el-Hanefî hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

¹⁰ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 62; M. Yaşar Kandemir vd., *Riyâzu's-sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, 55, 58.

¹¹ Cemalüddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 1/26.

¹² Kandemir vd., *Riyâzu's-sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, 60-62.

rivayetler¹³ ile meydana gelen savaşlar arasında bu irtibatın gözlemlenmesi mümkündür. Bu sebeple o dönemin bazı hadiselerine kısaca yer vermek gerekirse Anadolu'da Babaîler isyanı (637/1240) meydana gelmiş, Köseadağ savaşında (640/1243) Anadolu Selçuklu Devleti Moğollara yenilerek gerileme sürecine girmiştir.¹⁴ Nevevî'nin yaşadığı coğrafya Dımaşk bölgesidir. O, h. 649'da Dımaşk'a gelmiş ve bazı yönetim farklılıklarının yaşandığı bu bölgede 28 yıl ikamet etmiştir.¹⁵ Aynı Câlût savaşındaki fetih sonrasında Dımaşk, Memlûklerin başşehri Kahire'ye bağlanmıştır.¹⁶ Bu savaş, Suriye'yi Moğolların hâkimiyetinden kurtaran önemli ve Memlûklerin mağlup olması durumunda Moğolların Müslüman devletler üzerinde hâkimiyetinin artacağı düşünülen kritik bir zafer olarak değerlendirilmektedir. Nevevî'nin yaşadığı zaman diliminde yedinci ve sekizinci Haçlı savaşları¹⁷ düzenlenmiştir. Haçlı saldırıları neticesinde Endülüs âlimleri Dımaşk bölgesine gelerek ilmi canlılığa katkı sağlamışlardır. Öyle ki Nevevî'nin birbirinden farklı bölgelere mensup hocalardan istifade etmesi bu şekilde mümkün olmuştur.¹⁸ Nevevî'nin yaşadığı dönemde Müslüman topraklarına birçok saldırının olduğu görülmektedir. *Riyâzu's-Sâlihîn*'de Cihad konusunun şehitlik makamı ile başlamasında¹⁹ bu dönemin savaş ve saldırılarının etkisi olduğu düşünülebilir. Böyle bir ortamda Nevevî ciddî ilmî mesai ile niyet, ahlak, cihat ve toplumsal beraberliği muhafazayı sağlayacak hemen her konuda, ilim taliplerine ve halka yol göstermeye gayret etmiştir. Nevevî'nin eserleri bir de bu yönüyle tahlil edilmelidir.

2. NEVEVÎ'NİN RİYÂZU'S-SÂLİHİN'İ İLE AYNI MUHTEVAYA SAHİP ESERLERİ

¹³ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1372-1376, s. 435-436.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972), 158-159.

¹⁵ H. 649-657/658 yıllarında şehir, Eyyûbîlerin hâkimiyetinde olmasına rağmen h. 658 tarihinde Suriye topraklarında bulunan Halep, Humus ve Dımaşk Moğolların eline geçmiştir. Çok geçmeden aynı yıl içerisinde Memlûkler, Dımaşk'a hâkim olmuştur. Üç farklı yönetimin değiştiği h. 657/658 senesinde Nevevî'nin Dımaşk'ta yaklaşık 26-27 yaşlarında olduğu söylenebilir. Memlûklerin bir Moğol devleti olan İlhanlılara karşı zafer elde ettiği bu savaş Aynı Câlût savaşı olarak isimlendirilmektedir. Nevevî'nin dünyaya geldiği Nevâ'ya yaklaşık 250 km. mesafede ve Nevevî yirmili yaşlardayken Aynı Câlût bölgesinde Memlûkler ve İlhanlılar arasında büyük bir savaş meydana gelmiş (657-658/1260) ve savaşı Memlûkler kazanmıştır. Nevevî'nin yaşadığı dönemde Eyyûbîler'in Dımaşk kolunda hükümdar, II. el-Melikü'n-Nâsır Selâhuddîn Yusuf'tur ve yönetimi 648/1250-658/1260 yılları arasındadır. Ramazan Şeşen, *Eyyûbîler (1169-1260)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 154-165. Cengiz Tomar, "Kılıçtan Kaleme: Memlûklar ve Entelektüel Hayat", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (Eylül 2002), 250; "Şam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2010), 38/313. Hâkimiyet Memlûk sultanı Kutuz tarafından sağlanmıştır. Tomar, "Şam", 38/314.

¹⁶ Tomar, "Şam", 38/314.

¹⁷ Haçlılar ifadesi, 11. yüzyılda Ortadoğu'yu ele geçirmeyi ve Türkleri Anadolu topraklarından çıkarmayı hedefleyen ve siyasî amaçla oluşturulan askerî harekâta katılanlar için kullanılmaktadır. Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *Tarih Dergisi*, 0/35, 66-67.

¹⁸ Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn -Metin ve Çeviri-*, çev. M. Emin Özafşar, Bünyamin Erul (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 1/12.

¹⁹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1372-1376, s. 435-436.

Nevevî birçok eser yazmıştır. Bu eserleri arasında ömrü yetmediği için yarım kalan çalışmaları da bulunmaktadır. Onun Kur'an, akaid, hadis, fıkıh, ahlak, tabakât, tasavvuf, lügat ve Arap diliyle ilgili eserleri bulunmaktadır. Ancak eserlerinin çoğu hadisle ilgilidir. Burada ise onun başta hadis olmak üzere tüm eserlerini sıralamak yerine *Riyâzu's-Sâlihîn* adlı eseri dikkate alınarak -ve kronolojik olarak- bazı çalışmalarına yer verilecektir:²⁰ Onun *Riyâzu's-Sâlihîn* ile benzer muhtevayı içeren eserleri *et-Terhîs*²¹, *el-Ezkâr*²², *Büstânü'l-Ârifîn*²³ ve *el-İmlâ*²⁴ adlı çalışmalarıdır.

Nevevî'ye ait eserlerin kronolojik takdimi ve *Riyâzu's-Sâlihîn*'in eser sıralamasındaki yerini tespit için tabakât kitapları ve son dönem çalışmaları incelenmiş; ancak bu konuda sadece Türkçe matbu bir eserde bazı kayıtlar tespit edilmiştir.²⁵ Nevevî'nin bizzat kendi ikrarıyla eserlerindeki ferağ kayıtlarına bakıldığı zaman bazı eserlerinde ferağ kayıtlarının bulunduğu bazı eserlerinde ise bulunmadığı görülmektedir.²⁶ Ferağ kayıtları dikkate alındığında Nevevî'nin *Riyâzu's-Sâlihîn*'i yazmadan önce hadis, fıkıh, dua ve ahlakla ilgili bazı eserler yazdığı görülmektedir. Hadis, fıkıh ve dua ile ilgili eserlerinde ahlakla ilgili rivayetler ve rivayet tahlilleri yer almakla birlikte *Riyâzu's-Sâlihîn*'den önce ferağ kayıtları mezkûr ve kuşatıcı unsurun ahlak olduğu tek çalışması *et-Terhîs* adlı eseri olarak tavsif edilebilir. Onun *Riyâzu's-Sâlihîn*'den sonra yazdığı tespit edilen tek eseri ise Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmiu's-Sahîh* adlı çalışması üzerine yazdığı *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* adlı hadis şerhidir. *Riyâzu's-Sâlihîn*'le irtibatı bulunan kitaplara alaka itibarıyla işaret ettikten sonra eserin bizzat kendisi hakkında bazı bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. Eserin Şuayb el-Arnaûd (ö. 1438/2016) ve Elbânî (ö. 1420/1999) tahkikiyle neşredildiği bilinmekle birlikte bu çalışmada, Dâru'l-Minhâc ilmî heyeti tarafından İstanbul'un birbirinden farklı

²⁰ *Riyâzu's-sâlihîn*, ahlak rivayetlerine yer veren bir çalışmadır. Burada da Nevevî'nin ahlak rivayetleri ve ahlakı konu alan diğer çalışmalarına değinilecektir.

²¹ *et-Terhîs fî'l-ikrâmi bi'l-kiyâm li zevi'l-fazli ve'l-meziyyeti min ehli'l-İslâm alâ ciheti'l-birri ve't-tevkîr ve's-sahabî ihtirâm lâ alâ ciheti'r-riyâ ve'l-izâm*: Faziletli kimselere riyadan mücerret bir hürmet sebebiyle ayağa kalkılmasının ruhsatını izah eden bir eserdir. *Riyâzu's-sâlihîn* bu eserden yaklaşık dört sene sonra tamamlanan bir çalışmadır. *Riyâzu's-sâlihîn*'de de âlimlere ve fazilet sahibi kimselere hürmet gösterip onların üstünlüklerini izhar etmeye dair bir bab bulunmaktadır. Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 355-366, s. 165-169.

²² Müslümanların ahlak ve davranışlarını dikkate alarak dua ve zikirlerin bir araya getirildiği bir eserdir. Nevevî, *el-Ezkâr*, thk. Abdulkadir el-Arnaûd (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994).

²³ Nevevî'nin niyet ile başlayıp ihlâs ve sıdk, iyilik, nasihat, takva ile devam ettiği ve zühd konusu ile nihâyete erdirdiği eseridir. Nevevî, *Büstânü'l-ârifîn*, thk. Muhammed el-Haccâr (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006). Eserde yer alan konular *Riyâzu's-sâlihîn*'de de işlenen konulardır. *Büstânü'l-Ârifîn*'de "Gizli ve Açık Bütün Amellerde İhlâs ve Niyet" başlığına yer verilirken *Riyâzu's-sâlihîn*'deki başlıkta amellerle birlikte sözler ve fiiller de zikredilmektedir. Bu eserde niyet ve ihlâs babı hemen hemen *Riyâzu's-sâlihîn*'de yer alan başlıkla aynıdır. Her iki eserin tasnifinde ve muhtevasında dikkat çeken nokta, bilgiden varlığa doğru bir insanın hâkim olmasıdır.

²⁴ Nevevî'nin vefatına yakın bir zaman diliminde *Riyâzu's-sâlihîn*'de de ilk hadis olarak yer verdiği *إنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ* (Ameller niyetlere göre değerlendirilir) hadisini şerhe başladığı ama bitiremediği eseri olarak nakledilmektedir. Kandemir, vd., *Riyâzu's-sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, 74.

²⁵ Kandemir, vd., *Riyâzu's-sâlihîn Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, 68-83.

²⁶ Şamile programında Nevevî'ye ait yirmi üç eserin ferağ kaydına bakılmış ve sadece altı eserinde bizzat kendi ferağ kayıtları tespit edilmiştir.

kütüphanelerinde²⁷ mevcut 7 el yazması nüsha mukabele edilerek tahkiki gerçekleştirilen ve 2018 yılında yayınlanan baskısı esas alınacaktır. Eserin tam adı, *Riyâzu's-Sâlihîn min Kelâmi Rasûlillâhi Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Seyyidi'l-Ârifîn* şeklindedir. *Riyâzu's-Salihîn*'de toplam 19 kitab, 363 bab başlığı ve 1936 hadis²⁸ bulunmaktadır.²⁹ Ahlakın kalpte, dilde ve amelde sonuçları itibariyle ele alındığı bu eserde başlangıçta ahlakın kalpte ve zihinde, sonra amelde, nihayetinde ise dilde temayüzü üzerinde durulmaktadır. Öyle ki ilk başlıklar niyet, ihlas, sabır, tövbe, tevekkül ve mücadele hakkındadır.³⁰ Başlıkların genelinde edep ve ahlak temalı ameller ön plana çıkmaktadır. Muhteva itibariyle bu kısımda ele alınan konular günlük yaşamın varoluş düzeninde yeri olan meselelerdir. Bunlar; misafire ikramda bulunma, yemek yeme adabı, giyim kuşam, uyuma formu, selamlaşma, hastaları ziyaret etme, cenaze işlemlerine iştirak etme, yolculuk halleri, ibadetlerin faziletleri, ilim sahibi olmaya teşvik şeklindedir.³¹ Eserde doğrunun, iyinin ve güzelin talebi ve bu talepteki ısrarın ise dua, zikir, hamd, şükür, istiğfar ve salavat ile dilde zuhur etmesi üzerinde durulmaktadır.³²

Âlimlerin bir kısmı; üslûbu fasih ve yalın, muhtevası hayatın içinden insanı kuşatan *Riyâzu's-Sâlihîn*'i bölüm başlıkları, mahiyet ve muhteva açısından halka yönelik bir eser olarak kabul etmektedir. Bu sebeple bilgi kaynağı olamayacağını ifade etmektedirler. Yani onlara göre *Riyâzu's-Sâlihîn*; hadis ve sünnetin, sadece varlık kaynağı olması yönüne vurgu yapan ve onların bilgi kaynağı olması yönüne temas etmeyen bir eser olmakla âlimlerin yararlanacağı bir eser statüsünde kabul edilemez. Fakat bu eser, hem bilgi kaynağı hem de varlık kaynağı olarak ahlak hadislerine temas etmekle ulemanın istifadesine açık bir eserdir. Ayrıca sadece bilgi veya sadece varlık vurgusu ile oluşturulan bir çalışma bir yöntem belirlenerek derin araştırmaların konusu olabilir. *Riyâzu's-Sâlihîn*, 670/1272 yılında yazımı tamamlanan ve yedi buçuk asırdır etkisi devam eden bir eserdir. Yani bu

²⁷ Amcazâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi (279 numaralı nüsha), Ali Paşa Kütüphanesi (702 numaralı nüsha), Ayasofya Kütüphanesi (1832 numaralı nüsha), Şehit Ali Kütüphanesi (1484 numaralı nüsha), Laleli Kütüphanesi (1377 numaralı nüsha), Hacı Mahmut Kütüphanesi (1570 numaralı nüsha), Doğmal Baba Kütüphanesi (55 numaralı nüsha). 7 el yazması nüsha arasından en çok istifade edileni ise Ayasofya Kütüphanesinde yer alan çalışma olarak takdim edilmektedir. Bk. Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, 15-17.

²⁸ Son hadis numarası için bk. Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1936, s. 602. Bazı eserlerde ise son hadis numarası 1898 olarak tayin edilmiştir. Aynı çalışmalarda *Riyâzu's-sâlihîn*'de 15 kitap, 373 bab başlığının bulunduğu da ifade edilmektedir. Bk. Hamd b. Nasır b. Abdurrahman el-Ammâr, *Kunûzu riyâzi's-sâlihîn* (Riyad: Dâru Kunûzi İşbilyâ, 1430/2009), 1/13; 22/284.

²⁹ Nüsha farklılıkları sebebiyle farklı sayılarla karşılaşmak mümkündür. Bk. Raşit Küçük, "Riyâzu's-Sâlihîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/146. *Riyâzu's-sâlihîn*'i kapsayan bazı eserlerde de muhtelif sayıları görmek mümkündür. es-Seyyid Mustafa hazırladığı çalışmada *Riyâzu's-sâlihîn*'i 13 kitab, 373 bab ve 1896 hadis olarak takdim etmektedir. bk. es-Seyyid Mustafa Cuy, *Şerhu Riyâzu's-sâlihîn tehzîbun li kitâbi delîli'l-fâlihîn li turuki riyâzi's-sâlihîn mea izâfetin uhra* (y.y: Dâru Tayyibeti'l-Hadra, 1439/2018).

³⁰ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 5-17, s. 34-38; hadis nr.: 18-29 s. 38-50; hadis nr.: 30-58, s. 50-61; hadis nr.: 79-89, s. 69-73; hadis nr.: 100-116, s. 78-83.

³¹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 718-719, s. 278-279; hadis nr.: 740-791, s. 288-299; hadis nr.: 792-826, s. 300-309; hadis nr.: 827-857, s. 310-316; hadis nr.: 858-906, s. 317-327; hadis nr.: 907-968, s. 328-344; hadis nr.: 969-1005, s. 345-354; hadis nr.: 1006-1286, s. 355-415; hadis nr.: 1395-1411, s. 441-444.

³² Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1412-1415, s. 445-446; hadis nr.: 1427-1484, s. 449-465; hadis nr.: 1485-1530, s. 466-480; hadis nr.: 1908-1936, s. 595-602.

çalışma, yedi buçuk asır boyunca farklı zaman ve mekânlarda yaşayan kimseler üzerinde ahlak ölçütlerinin aktarımında etkili bir kaynak olabilmıştır. Her yönüyle şahsiyetli bir Müslüman kimliği inşa etmeye çalışan, ahlaki tutum ve davranışların aktarımını esas alan Nevevî, çağları kuşatan bir üslupla eserini kaleme almakla zamanımıza kadar etkisini sürdürebilmiştir. Tesiri dikkate alınarak yapılan aktarımı ve yeni metotların geliştirilmesinde eserin dikkate alınması gereken yönleri hakkında bilgi veren bir çalışmanın yapılmadığı³³ ve buna ihtiyaç duyulduğu müşahede edilmektedir. Bu sebeple eserden bazı tespitlerde bulunarak zamanımız insanına hitap edecek, ahlak ve hadis çerçevesinde bilgi ve birikim sahibi olmalarına katkı sunacak ve varlığa giden yolda onlara rehberlik edecek bazı kaynakların geliştirilmesine katkı sağlanabileceği düşünülmektedir.

3. HİCRİ. 7. ASRIN İLİM MANTIK VE AŞK ANLAYIŞININ KULLANILAN YÖNTEM ÜZERİNDE ETKİSİ

Nevevî'nin yaşadığı dönemdeki anlayış şekilleri hakkında şunlar söylenebilir: Hicri 7. asırda Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) ile mantık merkezli düşünme tekâmüle eren bir sistem haline gelmekte ve yöntem olarak mantığı kabul eden bir yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte mantıkla formel yaklaşımın sınırlarına dikkat çekerek aşk ve vecd haliyle düşünmenin sınırlarını genişletmeye yönelen İbn Arabî (ö. 638/1240), Mevlânâ (ö. 672/1273) ve Yunus Emre (ö. 720/1320 [?])³⁴ de bu döneme tesir etmektedirler.³⁵ Dil, belağat, fıkıh usûlü ve hadiste önemli eserler ortaya koyan İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210), Taberzîd (ö. 607/1211) ve el-Ukberî (ö. 616/1220) gibi birçok âlim aynı zaman dilimine tesadüf etmektedir. Bu asırda kaleme alınan ahlak ve adap esaslı çalışmalar İbn Kudâme (ö. 620/1223), Ziyâuddîn el-Makdisî (ö. 643/1245), Münzirî (ö. 656/1258), İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262), İbn Abdüsselâm (ö. 660/1262), Kurtubî (ö. 671/1273) ve Nevevî (ö. 676/1277) tarafından telif edilmiştir. Ancak hicri 7. asırda ahlaka dair çalışmaların birçoğunun Nevevî'ye ait olduğu ifade edilmelidir. Hicri 7. asırda hakikatleri gözeterek yaşama yön verme çabaları arasında mantık ve aşk anlayışı ön plan çıkmakta ve bunun neticesi olarak ilim ve irfan esasına dayalı sistemlerin varlık sahasında vücut bulduğu görülmektedir. Nitekim Nevevî *Riyâzu's-Sâlihîn*'de istikamet ve hayâ gibi bazı lafızların mahiyet ve hakikatinden bahsederken mantık ilminden, amellerin insanları

³³ Ülkemiz özelinde bilgi vermek gerekirse *Riyâzu's-sâlihîn* üzerine -tez ve makaleler dâhil olmak üzere- tespit edildiği kadarı ile yalnız iki makale yazılmıştır. Bunlar; "*Bir Hadîşçinin Bireysel ve Toplumsal Eğitim Projesi -Nevevî ve Riyâzû's-Sâlihîn'i Okumak* (Hayati Yılmaz)" ve "*Riyâzû's-Salihîn ve Tercemesi*" Adlı Esere Yazmış Olduğu Mukaddime Bağlamında Ahmed Hamdi Akseki'nin Hadis ve Sünnete Bakışı (Mustafa Canlı)" adlı makalelerdir. Ancak mezkûr makale isimlerinden anlaşılacağına göre *Riyâzu's-sâlihîn* esaslı tek çalışma Hayati Yılmaz'a aittir. Onun makalesi tetkik edildiğinde eser üzerine satır arası ifadeleri, hadislerin sıralanma sistemi, bâb ve kitap başlıklarıyla okuyucu merkezli bir yöntem arayışına gidildiği görülmektedir. Bu sebeple yönetime dair hazırlanacak çalışmanın faydadan hali olmayacağı düşünülmektedir.

³⁴ Yunus Emre hicri 638 yılında dünyaya gelmiş ve 7. asrın önde gelen isimlerinden biri olmuştur.

³⁵ Nevevî'nin yaşadığı asırda, mantık anlayışının tekâmüle ermesi ve aşk anlayışı ile sınırlarının genişletilmesi durumuna Tahsin Görgün "Ramazan Okumaları 15 I Tahsin Görgün - 40 Hadis Okumaları" adlı video kaydında dikkat çekmektedir. Onun, "İlâhî Sözü'nün Gücü", "Anlam ve Yorum", "Medeniyet Meselesi" ve "Türkiye'de İslami Düşünce Geleneği" adlı eserlerine bakılmış ancak aynı tespitine vakıf olunamadığı için mezkûr dipnot takdim edilmiştir.

iyilik ve güzelliklere sevk edecek yönlerinden bahsederken rızâi ilâhî vurgusuyla zamanına nüfuz eden tasavvuf anlayışından istifade etmektedir.

4. NEVEVÎ'NİN RİYÂZU'S-SÂLİHİN'DE KULLANDIĞI YÖNTEM

Nevevî'nin eseri oluşturma gayesi, hadislerin rehberliğinde insana yol göstermektir. Çünkü o, kalp temizliği ve problemleri davranışların tedavisi, zarif ahlaki davranışların kazanımı, insan zihninde korku ve sevinçle karşılık bulacak hakikatleri açıklamak için sahih hadisleri ihtisar etmeyi amaçladığını dile getirmektedir.³⁶ Eserde kullandığı yöntem; meşhur sahih hadis kaynakları, sıhhati vâzih hadisler, Kur'an ayetleri, anlamı kapalı kelimeleri şerh ve bazı hadis usulü terimleri üzerine şekillenmektedir.³⁷ Eserde yöntem arayışları çerçevesinde 5 kitab başlığı altında bab başlıklarının yer almadığı müşahade edilmektedir.³⁸ Nevevî'nin tetkik etmeye çalıştığı esas konu, nehiyler meselesidir. Rasûlullâh'ın haram kıldığı, insanların sakınmasını arzu ettiği şeylere o, eserinde geniş bir şekilde yer vermektedir. Öyle ki eserde nehyedilen davranışlar ana başlığı altında 116 alt başlık bulunmaktadır. Başlıklarda dikkat çeken husus ise yasaklanan şeylerin ahlak ile yakın bir alaka içerisinde olmasıdır. Bu alakanın ilk olarak gıybet konusu ile kurulmaya başladığı görülmektedir.³⁹ İkinci olarak İmam Nevevî'nin genişçe yer verdiği hadisler, faziletli davranışları muhtevi rivayetlerdir. Bu bölümde o, 52 bab başlığına yer vermekte ve ilk üstün ve erdemli davranış olarak Kur'an-ı Kerim'i okumanın fazileti konusunu takdim etmektedir. Kur'an okumanın fazileti, bazı hadis kaynaklarında müstakil kitab olarak ele alınmaktadır. Abderrezzak b. Hemmâm'ın (ö. 211/827) *el-Musannef*'i,⁴⁰ Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen*'i,⁴¹ Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh*'i,⁴² Ebû Dâvud'un (ö. 275/889) *es-Sünen*'i⁴³ ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) *es-Sünen*'i⁴⁴ konuyu müstakil ana başlık olarak değerlendiren kaynaklar arasındadır. Ayrıca konunun ehemmiyetine binaen Nevevî'nin de müstakil bir eser kaleme aldığı⁴⁵ ve *Riyâzu's-*

³⁶ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, 33.

³⁷ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, 33.

³⁸ Bab başlıkları zikredilmeksizin hadislerin sıralandığı ana bölümler; Kitâbu'l-İ'tikâf, Kitâbu'l-Hacc, Kitâbu Hamdillâhi Teâlâ ve Şükrihi, Kitâbu's-Salâti alâ Rasûlillâhi Sallallâhu aleyhi ve Selleme, Kitâbu'l-Mensûrâti ve'l-Mulehi şeklindedir. Nevevî, *i'tikâf, hacc, Allah Teâlâ'ya hamd, şükür ve birbirinden farklı konularla ilgili ana başlıkları, alt başlıklarla ele almamaktadır.*

³⁹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1531-1547, s. 481-485.

⁴⁰ Ebubekir Abdurrezzak b. Hemmâm *es-San'âi, el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-Âzâmî (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 3/335.

⁴¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Behrâm ed- Dârimî *es-Semer Kandî es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1412/2000), 4/2083.

⁴² Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrâhim el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh: el-Câmiu'l-müsnedu's-sahîhu'l-muhtasaru min umûri Rasûlillâh sallallâhu aleyhi ve sellem min sünenihi ve eyyâmihî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir (yy: Dâru Tavku'n-Necât, 1422/2001), 6/181.

⁴³ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî *es-Sicistânî, es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût ve Muhammed Kâmil Karabelli (Dımaşk: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1430/2009), 2/582.

⁴⁴ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuâd Abdalbâki-İbrahim Atve İvâz (Mısır: Şirketu Mektebe ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), 5/155.

⁴⁵ Nevevî, *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'an*, thk. Muhammed Şadi Mustafa (Beirut: Dâru'l-Minhâc, 1432/2011).

Sâlihîn'de bu başlığa ilk sırada yer verdiği görülmektedir. Eserde nehiyeler ve faziletlerle ilgili kitab başlıklarından sonra onun sistematik olarak hasta ziyareti, yemek yeme adabı vs. konuları tasnif ettiği görülmektedir.⁴⁶

4.1. Nevevî'nin Sistematik Açıdan Kullandığı Yöntem

Nevevî'nin eserinde konu başlıkları, rivayetler ve dine kaynaklık teşkil eden deliller arasında kategorik bir bağ bulunmaktadır. Kurulan irtibat yöntem çerçevesinde delillerin sıralanması ve bab başlıkları arası uyum şeklinde tasnif edilebilir. Nevevî'nin birinci yöntemi delillerin sıralamasında kullandığı metottur. Nevevî, çalışmasında çoğunlukla Kütübi tis'a şeklinde şöhret bulmuş temel hadis kaynaklarından, Humejdî (ö. 219/834), İbn Huzeyme (ö. 311/924), Dârekutnî (ö. 385/995), Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014) ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) eserlerinde yer verdikleri hadislerden istifade etmektedir.⁴⁷ Nevevî, ele aldığı konu ile ilgili önce ayetlere sonra hadislerle yer vermektedir. Yalnız bu durumun bir istisnası bulunmaktadır: O, tövbe konusunu ele alırken her günahkârın tövbe etmesi ve kul hakkına terettüp etmeyen masiyetin tövbe ile giderilmesi için üç unsurun dikkate alınması gerektiğine dair âlimlerin yaklaşımlarını ayet ve hadislerden önce takdim etmektedir.⁴⁸

Nevevî'nin sistematik açıdan ikinci yöntemi bab başlıkları arasındaki uyumda kullandığı usuldür. O, konu ile ilgili ayetlere yer vererek Kur'an ve sünnet bütünlüğü ile bab başlıklarını takdim etmektedir. Hadislere her bir bab başlığı altında farklı miktarlarda ve zaman zaman tekrarlarıyla işaret etmektedir. Bab başlıkları arasında ise uyumun hâkim olduğu görülmektedir. Onun insicamı dikkate alarak eser telif etmesi, nasslara hâkim olması ve ilmî seviyesini göstermesi açısından önemlidir. Eserde geçen ilk bab ihlas ve niyetle ilgili, son bab ise Allah Teâlâ'nın müminlere hazırladığı cennetin beyanı ile ilgilidir.⁴⁹

⁴⁶ Tasnif; Kitâbu İyâdeti'l-Merîz (22 bab), hadis nr.: 907-968, s. 328-344; Kitâbu Edebi't-Taâm (17 bab), hadis nr.: 288-299, s. 288-299; Kitâbu'l- Edeb (16 bab), hadis nr.: 693-739; s. 270-287; Kitâbu Âdâbi's-Sefer (14 bab), hadis nr.: 969-1005, s. 345-354; Kitâbu's-Selâm (13 bab), hadis nr.: 860-906, s. 317-327; Kitâbu'l-Libâs (10 bab), hadis nr.: 792-826, s. 300-309; Kitâbu'l-Cihâd (6 bab), hadis nr.: 1304-1394, s. 419-440; Kitâbu'-Ezkâr (6 bab), hadis nr.: 1427-1483, s. 449-465; Kitâbu'd-Daavât (3 bab), hadis nr.: 1485-1530, s. 466-480; Kitâbu Âdâbi'n-Nevm (3 bab), hadis nr.: 827-857, s. 310-316; Kitâbu'l-İlm (1 bab), hadis nr.: 1395-1411, s. 441-444; Kitâbu'l-İstiğfâr (1 bab), hadis nr.: 1908-1936, s. 595-602 şeklindedir.

⁴⁷ Nevevî, *Riyâzû's-sâlihîn –Metin ve Çeviri-*, 1/14.

⁴⁸ Nevevî, *Riyâzû's-sâlihîn*, 38, 39.

⁴⁹ İlk rivayet, "Ameller niyetlere göre değerlendirilir" hadisidir. Buhârî, *Bed'u'l-Vahy*, 1, hadis nr.: 1, 1/6; Nevevî, *Riyâzû's-sâlihîn*, hadis nr.: 5, s. 34. Son rivayet ise "Cennet ehli cennete girdiği zaman Allah Teâlâ: İstediyiniz bir şey var mı size ziyadeleştiriyim" hadisidir. Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, 1412/1991), İmân, 297, 1/163; Nevevî, *Riyâzû's-sâlihîn*, hadis nr.: 1936, s. 602. Son hadisten sonra salih amel işleyen müminlere cennette verilen nimetlerden ve onların Allah'a hamdlerinden bahseden ayetlere yer verilmektedir. Böylece eser hüsnî hitâm ile bitmektedir. Hüsn ile nihayete eren kitabın son (hatime) kısmında ise hamd, hidayet ve salavat yer almaktadır. 10/Yûnus/9-10; Nevevî, *Riyâzû's-sâlihîn*, 603.

Riyâzu's-Sâlihîn'de geçen başlıklar arası irtibatla ilgili bazı tespitlere yer vermek gerekirse eserde 1. Kitab 9. bab, dünyanın geçici ve boş olduğu, mahlûkatın azameti, ahiret hallerini vd. tefekkür hakkındadır.⁵⁰ Dünyanın geçici, ahiretin ise kalıcı yurt olduğunu tefekkürden sonra 10. babda hayırlı işlere koşmak gerektiği ifade edilmektedir.⁵¹ Hayırlı işleri devamlı yapabilmek için sürekli nefis mücadelesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple Nevevî'nin 11. babda mücâhedeye yer verdiği düşünülebilir.⁵² Ömrün sonuna kadar mücâhede hali devam edebilmeli ve nihayetinde ise hayırlı amelleri çoğaltmanın yoluna gidilmelidir. 12. babda ömrün sonlarına doğru hayırlı amelleri arttırmaya teşvik söz konusudur.⁵³ Salih ameller belirli şartlara sahip kulların eda edeceği bir vazife değildir. Öyle ki Rasûlullâh (s.a.s.) tebessümün dahi sadaka olduğunu beyan etmektedir. Yani ömür tüketilirken mücâhedeyle salih ameller işlenmeli ve kemâle eren yaşlarda ise faydalı ameller arttırılmalıdır. 13. babda beyan edildiği üzere hayırların ise -maddî ve mânevî-birçok yolu bulunmaktadır.⁵⁴ Ancak Allah'a kullukta dinç ve canlı hissedilen zamanlar gözetilmeli, fiziksel ve ruhsal sıkıntı yaşanan vakitlerde istirahat edilmelidir. Bu sebeple Nevevî'nin 14. babda kullukta ölçülü olma babına yer verdiği düşünülebilir.⁵⁵ Yapılan ibadetler ve hayırlı amellerde devamlılığı muhafaza etmek gerekmektedir. Hayatının bir döneminde gece ibadetini yaparken bir dönem sonra o ibadetin tamamen terkinden sakınmak, ölçülü olmak suretiyle faydalı amellere ömür boyu devam edebilmek gerekmektedir. Bu kapsamda Nevevî'nin, 15. babda salih amelleri muhafaza etmek gerektiğini vurguladığı ifade edilebilir.⁵⁶ Bu başlık salih amelleri belirleyen nedir, onun da muhafaza edilmesi gerekir mi sorularını akla getirebilmektedir. 16. babda bu sorulara cevap niteliğinde Rasûlullâh'a gelen vahye, onun kavil ve fiillerine ittiba ederek yapılan ameller salih amelin ölçüsü tayin edilmekte⁵⁷ ve sünneti yerine getirirken adabının da onunla muhafaza edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. 17. babda Allah Teâlâ'nın hükmüne boyun eğen ve sünneti muhafaza gayretinde bulunan kimselerin şer'î emirler ve nehiylerle ilgili nasıl bir tutuma sahip olması gerektiğine dikkat çekilmektedir.⁵⁸ 18. babda bidatlerden sakınmak gerektiği üzerinde durulmaktadır.⁵⁹ 19. babda vahye dayanan emir ve nehiyler mikyasıyla iyi ve güzel şeylere öncülük edenler ile elde edecekleri mükâfatlardan ve şer'î sınırlara riayet etmeksizin kötülüğe öncülük edenler ve hak ettikleri cezalardan bahsedilmektedir.⁶⁰ 20. babda iyilik ve kötülüğe davet edenler hakkında kısa rivayetlerle önceki bab ile alaka kurulmakta, her bir kimse hayra davete teşvik edilmektedir.⁶¹ Bu babda birinin Müslüman olmasına ve hidayet üzerine bulunmasına vesile olmak dünyada elde edilecek maddi nimetlerden çok daha hayırlı bir

⁵⁰ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, 75.

⁵¹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 92-99, s. 75-77.

⁵² Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 100-116, s. 78-83.

⁵³ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 117-121, s. 83-85.

⁵⁴ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 122-147, s. 86-94.

⁵⁵ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 148-158, s. 94-100.

⁵⁶ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 159-162, s. 100.

⁵⁷ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 163-174, s. 101-105.

⁵⁸ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 175, s. 105-106.

⁵⁹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 176-177, s. 106-107.

⁶⁰ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 178-179, s. 107-108. 20.

⁶¹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 180-183, s. 109-110.

kazanç olarak tavsif edilmekte ve hayır İslâm ile telakki edilmektedir. 20. babda yer alan son rivayette hastalığı sebebiyle cihada gidemeyen bir kimsenin savaş malzemelerini Rasûlullâh'ın telkini üzere genç bir Müslümana vermesiyle onun cihada katılmasına destek olduğu⁶² nakledilmektedir.⁶³ 21. babda ise iyilik ve takvada insanların yardımlaşması gerektiği konusu biraz detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.⁶⁴ 22. babda dinin temel prensipleri ve insanlar arası ilişkilerde ehemmiyeti hakkında nasihat konusu üzerinde durulmakta, kişinin kendi lehine istediği herhangi bir şeyi din kardeşi için de istemesi gerektiğini nasihat eden Hz. Peygamber'in kavline yer verilmektedir.⁶⁵ 23. babda marufu emir ve münkeri nehiyle ilgili rivayetlere yer verilmektedir.⁶⁶ Sözlükte nasihat lafzının birçok anlamı olmakla birlikte iyiliğe, güzelliğe ve hayra davet etmek anlamlarını haizdir.⁶⁷ Bu açıdan ele alındığında 22. babın mevzusu olan nasihat ile 23. bab arasında alaka kurulduğu düşünülebilir. Hayırlı davranışlara teşvik mücerret manada yeterli midir şeklinde zihinlerde tezahür edebilecek bir soruya cevap niteliğinde 24. babda başkalarına hakkı tavsiye eden ve kötülükleri yasaklayan kimselerin fiillerinde aksi söz konusu ise ahirette ağır cezaya çarptırılacakları⁶⁸ haberine yer verilmektedir.⁶⁹

Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*'de bab başlıkları arasındaki irtibata ehemmiyet göstermekte, rivayetler zikredilirken akla gelen sorulara bir sonraki bablarda ilgili hadislerle cevaplar vermektedir. Ahlak rivayetlerine yoğunlaşan günümüz çalışmalarında da kısım ve kasımlara dikkat edilirken başlıklar arası bütünlük ve insicama, bir başlık etrafında zihinden geçen sorulara yeterli cevaplar verebilmek için bir sonraki başlıkta latif inceliklere ve başlıklar arası irtibata önem verilmelidir.

4.2. Nevevî'nin Sened Açısından Kullandığı Yöntem

Nevevî, ahlak hadislerinden oluşan eserinde rivayetleri isnatları açısından, sahâbî raviler ve hadis usulü terimleri olarak ele almaktadır. Bu sebeple elde edilen veriler iki başlık altında sınıflandırılabilir.

4.2.1. Ravilere Yer Verme Yöntemi

Hadis; sened ve metinden oluşmaktadır. *Riyâzu's-Sâlihîn*'de rivayetlerin senetlerine tam olarak yer verilmediği, sahâbî ravi isimlerinin zikredildiği görülmektedir. Sahâbî raviler ise kimi zaman tam isim ve künyeleri ile kimi zaman ise sadece isimleri ile zikredilmektedir. Eserde yer alan rivayetler, baştan itibaren sahâbe merkezli tetkik edildiğinde tam isim ve künyesi ile Nevevî'nin ilk yer verdiği ravinin Hz. Ömer olduğu görülmekte ve ismi eserin ilk hadisi olan niyet hadisinde geçmektedir.⁷⁰ Bu kullanımla ilgili şöyle bir çıkarımda bulunulabilir: Nevevî, Hz. Ömer'in isim ve künyesine, onun Hz.

⁶² Müslim, İmâret, 134, 3/1506.

⁶³ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 183, s. 110.

⁶⁴ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 185-187, s. 110-111.

⁶⁵ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 188-190, s. 111.

⁶⁶ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 191-204, s. 111-116.

⁶⁷ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 7/175.

⁶⁸ Buhârî, *Bed'u'l-Halk*, 10, hadis nr.: 3267, 4/121; Müslim, *Zühd ve Rekâik*, 51, 4/2290.

⁶⁹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 205, s. 116-117.

⁷⁰ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 5, s. 34.

Peygamber'le olan alakasını dikkate alarak vurgulamaktadır. O; Hz. Ömer'in, Rasûlullâh'ın eşi Hz. Hafsa'nın babası olduğunu söylemekte ve Rasûlullâh ile şecerelerinin birleştiği yere kadar 9 nesline yer vermektedir. Neslin ilk birleştiği ced, Ka'b olmakla birlikte Nevevî, Lüeyy ve Gâlib'i de zikretmektedir.⁷¹

Sa'd b. Ebû Vakkas'ın hastalanması ve tüm mal varlığını sadaka olarak infak etmek istemesini konu edinen rivayeti bizzat Sa'd b. Ebû Vakkas aktarmaktadır.⁷² Nevevî senette onun adını zikrederken de Hz. Peygamber ile Zühre'de önce anne tarafıyla soylarının birleştiği daha sonra Mürre'de anne ve baba tarafından soylarının⁷³ birleştiği 9 nesle yer vermektedir.⁷⁴

Bazı rivayetlerde senette geçen sahâbîyle ilgili dikkat çeken bir başka husus, bir sahâbînin babası veya babasıyla birlikte dedesi sahâbî ise sadece rivayeti nakleden sahâbî raviye yer verilmemekte, babası ve dedesinin ismine değinilmekte ve her birinin sahâbî olduğu vurgulanmaktadır. Burada da Nevevî'nin Hz. Peygamber'le alakaları itibariyle ravi nesline yer verdiği ifade edilebilir. Bir rivayette sahâbî ravi olarak Ebû Yezîd künyesi ile meşhur Ma'n bulunmektedir. Nevevî, senette geçen Ma'n'ı "Ebû Yezîd Ma'n b. Yezîd b. el-Ahnes'den ki Allah onlardan razı olsun kendisi (Ma'n), babası (Yezîd) ve dedesi (el-Ahnes) sahâbîdir." şeklinde tanıtmaktadır.⁷⁵

Nevevî bazı raviler için - رضي الله عنه - الصحابي şeklinde bir açıklamaya yer vermektedir. İlk dönemlerden itibaren rivayet geleneğinde hadis senetlerinde رضي الله عنه - ifadesi sadece sahâbîler için kullanılmaktadır.⁷⁶ الصحابي denilerek ikinci bir vurgu dikkat çekmektedir. Böyle bir beyan, daha çok sahâbî olduklarına sıklıkla vakıf olunamayan kimseler için kullanılmaktadır. Riyâzu's-Sâlihîn'de الصحابي lafzıyla açık bir şekilde nitelenen kimseler arasında Atıyye b. Urve es-Sa'dî⁷⁷, Abdullah b. Yezîd el-Hatmî⁷⁸, Ümeyye b. Mahşî⁷⁹, Sahr b. Vedâa el-Ğâmidî⁸⁰, Selman b. Âmir ed-Dabbî⁸¹, Rebîa b. Âmir⁸², Ebû Hırâş Hadred b. Ebû Hadred el-Eslemî⁸³ ve es-Sâib b. Yezîd⁸⁴ bulunmaktadır.

4.2.2. Hadis Usulü Terimlerine Yer Verme Yöntemi

Riyâzu's-Sâlihîn'de rivayetin sened ve metni ile ilgili bazı hükümlere de yer verilmektedir. Onlardan bazıları; (bi esânîde sahîhatin) بِأَسَانِيدٍ صَحِيحَةٍ (hadîsun hasenun)

⁷¹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 5, s. 34.

⁷² Buhârî, *Ferâiz*, 6, hadis nr.: 6733, 8/150; Müslim, *Vasiyet*, 5, 3/1250.

⁷³ Hz. Peygamber'in anne ve baba tarafından soyu için bk. İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' Ebû Abdullah el-Basrî ez-Zühri, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, , 1410/1990), 3/4.

⁷⁴ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 11, s. 35.

⁷⁵ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 10, s. 35.

⁷⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlaki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmud Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, , trs.), 2/106.

⁷⁷ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 608, s. 247.

⁷⁸ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 728, s. 284.

⁷⁹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 744, s. 289.

⁸⁰ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 970, s. 345.

⁸¹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1257, s. 408.

⁸² Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1511, s. 471.

⁸³ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1628, s. 511.

⁸⁴ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1734, s. 540.

حَدِيثٌ حَسَنٌ (bi isnâdin sahihin alâ şarti Müslim'in) بِإِسْنَادٍ صَحِيحٍ عَلَى شَرْطِ مُسْلِمٍ (bi isnâdin ceyyidin) بِإِسْنَادٍ جَيِّدٍ (muttefekun aleyhi) بِإِسْنَادٍ حَسَنِ (bi isnâdin hasenin) بِإِسْنَادٍ جَيِّدٍ (hasenun sahîhun) حَسَنٌ صَحِيحٌ şeklinde dir.⁸⁵ Nevevî'nin kullandığı terimler hadis usulünde sıklıkla kullanılan ve aşına olunan ifadelerdir. Bununla birlikte bazı âlimler tarafından sened açısından sahih ve hasen arasında bir mertebeye sahip (bi isnâdin ceyyidin) gibi بِإِسْنَادٍ جَيِّدٍ⁸⁶ bazı kavramların anlamına dikkat çekmek gerekmektedir. Nevevî eserin mukaddimesinde sahih hadisleri ihtisar etme gayesini benimsediğini beyan etmekle birlikte bazı muhaddisler eserde bir takım zayıf rivayetlerin olduğunu ifade etmektedirler. Onlara göre zafiyetin büyük bir kısmı senetlerden kaynaklanmaktadır.⁸⁷ İsnadı zayıf rivayetlerin bazısı başka sahih senetlerle desteklenmekte, bazısı ise mütâbi ve şahitlerle desteklenmemektedir.⁸⁸

Nevevî, bazı rivayetlerin sıhhatini senetleri açısından yapılan değerlendirmelerle ele almaktadır. O, cenaze namazında duada bulunmakla ilgili bir rivayet⁸⁹ birkaç tarik ile geldiğini yalnız sahâbî ravileriyle işaret ederek "esahh" nitelemesinin verildiği tarik hakkında iki farklı yaklaşımı nakletmektedir. Her ikisinde Buhârî'ye nispet vardır. Öyle ki Tirmizî, Buhârî'nin şöyle dediğini aktarmaktadır: "Bu hadis rivayetlerinin esahhı, Eşheli rivayetidir." Bu değerlendirme rivayette geçen diğer ravilerden aktarılan tariklerle ilgili bir kıyaslama olarak ele alınabilir. Çünkü Nevevî bu izahın hemen devamında Buhârî'nin, mezkûr konuda esahh tarikin Avf b. Mâlik olduğuy la ilgili içtihadına işaret etmektedir. Rivayette mezkûr olmayanlar arasında da bir karşılaştırma yapılarak Avf b. Mâlik tarikinin esahh olduğu görüşüne varılmış olabilir.⁹⁰

Nevevî'nin rivayete yer verme yöntemiyle günümüzde ahlak hadislerinin sıhhatleri hakkında kısa açıklamalarda bulunmanın faydalı olacağı düşünülmektedir. Sahih ve hasen hadis vurgusuna, zayıf ve mevzu' hadis arasındaki farklılıklara işaret etmek, sıhhat hükmü sabit bir rivayetın muhteva açısından nâsih-mensûh, mutlak-mukayyet vs. cihetiyle amele konu olup olmadığını beyan etmek, faydadan hâli olmasa gerektir.

4.3. Nevevî'nin Metin Açısından Kullandığı Yöntem

Nevevî, hadis metinlerinin bir kısmını lafız bir kısmını mana ile eserinde takdim etmektedir. Metin açısından rivayetlerin anlamları üzerine dil tahlilleri, kısa bazı kelime izahları, rivayetın bütünü nün anlama, ihtilaf lı rivayetlerde tearuzu giderme, hadisle irtibatlı ayet metnini tefsir, rivayetleri şerh üzere bir yöntem benimsemiştir. Benimsediği yöntem,

⁸⁵ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 89, s. 73; hadis nr.: 277, s. 142; hadis nr.: 306-309, s. 150-151; hadis nr.: 337-342, s. 159.

⁸⁶ Abdullah Aydın lı, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2012), 50.

⁸⁷ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1422/2001), 9-10. Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, thk. Âlimler Birliğı, tahrir. Nasruddin el-Elbânî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1412/1992), 10-11.

⁸⁸ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, thk. Şuayb el-Arnaûd, 9-10.

⁸⁹ Tirmizî, *Cenâiz*, 38, hadis nr.: 1024, 3/334.

⁹⁰ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 949, s. 338-339. Buhârî ve Tirmizî'nin eserleri tetkik edilmiş, ancak bu bilgilere ulaşılammıştır.

âlimlerin yaklaşımlarını detaylandırdığı bölümlerde vâzih olduğu için verilen örnekler “Âlimlerin Kanaatlerine Yer Verme Yöntemi” adlı başlık altında ele alınacaktır.

4.3.1. Lafız ve Mana ile Rivayet Yöntemi

Nevevî, lafız ve mana ile hadis rivayetlerine yer vermektedir. Bazı hadisleri kaynağı ile birlikte beyan etmektedir. Kaynak beyanında gayesi rivayet lafızlarının iktibasını beyan etmek içindir. Eserinde lafzen naklettiği birçok rivayet olmasına karşın lafızlardaki ihtilaf ve kendi iktibasını beyan gayesiyle lafza vurgu yaptığı kırk üç rivayetten on altısı Buhârî⁹¹, on sekizi Müslim⁹², yedisi Ebû Dâvud⁹³ ve ikisinin ise Tirmizî⁹⁴, kaynaklı olduğunu söylemektedir.

Nevevî'nin uzun rivayetleri mana ile naklettiği bilinmektedir. Tüm rivayetlerin tetkikinde mana ile rivayet sayısının da -nüsha farklılıklarından kaynaklanmış olabileceği ihtimaliyle birlikte- ciddi yekûn oluşturduğu dile getirilmektedir.⁹⁵

4.3.2. Âlimlerin Kanaatlerine Yer Verme Yöntemi

Nevevî eserde birbirinden farklı 12 yerde “قَالَ الْعُلَمَاءُ” diyerek âlimlerin kanaatlerine yer vermektedir.⁹⁶ Nevevî, bir ayetin tefsiri, rivayette geçen kelimelerin anlamı, hakikati ve dil tahlilleri, lafızları yerli yerince kullanma, bazı kavramların hüküm ve şartlarını beyan etme, hadiste kastedileni anlama, müşkili gidererek birçok anlamdan birini tercih etme ve ihtilâfu'l-hadîs ilminde kullanılan yöntemler çerçevesinde âlimlerin görüşlerine başvurmayı temel prensip olarak kabul etmektedir. Ayetin tefsiri sadedinde Nevevî; Nisâ sûresi 59. ayette geçen Allah ve Rasûlüne arz etmenin anlamını beyan ederken kısaca ulemanın kanaatine yer vermektedir. Âlimlere göre buradaki kasıt, meseleyi Kitab ve sünnete arz etmektir. Nevevî, “Bir mesele hakkında anlaşmazlığa düştüğünüzde onu Allah'a ve Rasûlü'ne arz ediniz.”⁹⁷ ayetinin tefsiri mahiyetinde âlimlerin, Allah ve Rasûlü ile kastedilenin Kitab ve sünnet olduğu şeklindeki görüşlerine yer vermektedir. 11 yerde ayet ve hadislerden sonra onların görüşlerini zikretmektedir. İlgili bölümler; istikamet, âhir ömürde hayrı ziyadeleştirmeye teşvik, sünneti ve âdâbını muhafaza, ebeveyne iyilikte bulunma ve sıla-i rahim, hayâ, nafilâ oruç tutan kimsenin davet sofrasında bulunması, yolculuk yapma ve konaklama adabı, yolculuğa çıkma esnasında okunacak dua, söz taşıma yasağı, bir kimsenin kendini küçümseyerek nefsinin habîs olduğunu söylememesi ve

⁹¹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 6, s. 34; hadis nr.: 103, s. 79; hadis nr.: 289, s. 146; hadis nr.: 337, s. 158; hadis nr.: 477, s. 206; hadis nr.: 539, s. 227; hadis nr.: 587, s. 242; hadis nr.: 597, s. 244; hadis nr.: 599, s. 245; hadis nr.: 827, s. 310; hadis nr.: 1081, s. 371; hadis nr.: 1166, s. 388; hadis nr.: 1234, s. 404; hadis nr.: 1240, s. 405; hadis nr.: 1329, s. 425; hadis nr.: 1799, s. 555.

⁹² Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 15, s. 37; hadis nr.: 80, s. 70; hadis nr.: 316, s. 153; hadis nr.: 325, s. 156; hadis nr.: 328, s. 156; hadis nr.: 376, s. 171; hadis nr.: 479, s. 206; hadis nr.: 539, s. 227; hadis nr.: 699, s. 272; hadis nr.: 1220, s. 398; hadis nr.: 1233, s. 403; hadis nr.: 1317, s. 422; hadis nr.: 1330, s. 427; hadis nr.: 1361, s. 432; hadis nr.: 1655, s. 521; hadis nr.: 1774, s. 549; hadis nr.: 1814, s. 559; hadis nr.: 1844, s. 568.

⁹³ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.:87 s. 73; hadis nr.: 203, s. 116; hadis nr.: 309, s. 151; hadis nr.: 878, s. 322; hadis nr.: 989, s. 350; hadis nr.: 1366, s. 434; hadis nr.: 1501, s. 469.

⁹⁴ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 203, s. 116; hadis nr.: 878, s. 322.

⁹⁵ Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn –Metin ve Çeviri-*, 1/14.

⁹⁶ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, 101.

⁹⁷ Nisâ, 4/59.

yüzüne övgünün kerâheti şeklindedir.⁹⁸ Ayet ve hadislerden önce âlimlerin kanaatlerine yer verdiği bölüm ise tövbe bölümüdür.⁹⁹

Kelime açık, ancak kastedilen kapalı ise Nevevî ulemanın yaklaşımına önem vermektedir. Ebeveyne iyilik ve akraba ziyareti bölümünde geçen rivayetteki kapalılığı gidermek için “الرَّحْمُ” ve “الصَّهْرُ” lafızlarıyla ilgili kapalılığı gidermek ve rivayetin anlaşılmasını sağlamak gayesiyle âlimlerin kanaatlerine değinmektedir. O, Müslümanların kîrâttan bahsedilen bir bölgeyi yani Mısır'ı fethedecekleri ve onlara rahîmiyet (akrabalık) ve sıhriyet (hısımlık) ilişkisi sebebiyle iyi davranmanın gerekliliğine dair Müslim'de (ö. 261/875) ve Ahmed b. Hanbel'de (ö. 241/855) geçen rivayete yer vermektedir. Kirât kelimesi burada para birimi anlamında kullanılmaktadır. Hadislerde birbirinden farklı anlamları ile de kullanıldığı vakidir.¹⁰⁰ Rivayette geçen “الرَّحْمُ” ve “الصَّهْرُ” lafızlarının anlamı açık olmakla birlikte akrabalık ilişkilerinin hangi cihetle gerçekleştiği kapalı bir durumdur. O, İslâm âlimlerinin rahîmiyet; Hz. İsmail'in annesi Hz. Hâcer'in (ö. 852/1449) kîrât ile şöhret bulmuş Mısır'dan olması ve sıhriyet; Hz. Peygamber'in eşi ve h. sekizinci sene dünyaya gelen oğlu İbrahim'in annesi Hz. Mâriye'nin Mısırlı olması ile ilgilidir şeklindeki yaklaşımları ile rivayetteki kapalı durumu izah etmektedir.¹⁰¹

Kelime tahlilleri sadedinde Nevevî, istikamet ve salât kelimelerinin anlamını beyan ederken âlimlerin görüşlerine yer vermektedir. O, âlimlerin istikamet hakkındaki görüşlerine başvururken lafzı lüzumu ve ön plana çıkan yönü itibarıyla ele almaktadır. İstikamet, Allah Teâlâ'ya itaatin gerekliliği anlamına gelmektedir. Ayrıca onlar, istikamet birçok anlamı içerisinde barındırdığından cevâmiu'l-kelime'dir ve işlerin, davranışların nizamıdır, demektedirler.¹⁰² Riyâzu's-Sâlihîn'de hakikat vurgusuyla üzerinde durulan tek lafız hayâ kelimesidir.¹⁰³ İslâm âlimlerine göre hayâ hakikatte¹⁰⁴, insanların çirkin

⁹⁸ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 91, s. 74; hadis nr.: 117, s. 84; s. 101; hadis nr.: 335, s. 157-158; hadis nr.: 696, s. 271; hadis nr.: 750, s. 290, hadis nr.: 976, s. 347; hadis nr.: 988, s. 350; hadis nr.: 1557, s. 489; hadis nr.: 1773, s. 549; hadis nr.: 1826, s. 562.

⁹⁹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 38, 39.

¹⁰⁰ Hadislerde geçen farklı kullanımları için bk. Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 3/294-297. Rivayet için bk. Müslim, Fedâilu's-Sahâbe, 226-227, 4/1970; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhamed Şakir (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995), hadis nr.: 21520, 25/409.

¹⁰¹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 335, s. 158. Davet edildiği sofrada nasıl bir davranış sergilemesi gerektiğini açıklayan rivayette davet edilen kişi oruçlu ise birçok anlamı haiz “فَيْصِلُ” şeklindeki uygulamanın muhatabı kılınmaktadır. Müslim, Nikâh, 106, 2/1054. Nevevî, bu lafızla ilgili âlimlerin görüşüne yer vermektedir. Onlara göre rivayette kastedilen manası dua etmektir. Yani nafîle oruç tutan kimsenin davet sahibine dua etmesi gerektiği ifade edilmektedir. Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 750, s. 290. Burada salât lafzı birçok anlamdan biri tercih edilerek şerh edilmektedir. Böylece Nevevî kelime anlamı ile birlikte müşkil bir durumun giderilmesinde de ulemadan istifade etmektedir.

¹⁰² Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 91, s. 74.

¹⁰³ Nevevî, Hz. Peygamber'in üstün hayâsını teşbihle aktaran Ebû Saîd el-Hudrî rivayetine (Buhârî, Edeb, 77, hadis nr.: 6119, 8/29) yer verdikten sonra hayânın önemini vurgulayarak hakikati hakkında İslâm âlimlerinin görüşlerini aktarmaktadır.

¹⁰⁴ Dilde ve varlıkta hakikat terimi için bk. İbrahim Emiroğlu, Hülya Altunya, “Hakikat”, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayınları, 2018), 131.

davranışları terk etmesine vesile olan ahlaki bir davranıştır. Öyle ki hayâ, hak sahibinin hakkını göz ardı etmeye ve eksiltmeye mani olur.¹⁰⁵

Dil tahlilleri kapsamında Nevevî bir rivayette geçen özlü sözü âlimlerin bakış açısıyla izah etmektedir. Rasûlullâh bir rivayette yolculuk meşakkatlerini dile getirerek bir duada bulunmuşlardır. Dua; hem yolculuk yapan kimsenin yolda karşılaşma ihtimali bulunan sıkıntıları hem de -şayet yolculuktan dönerse- arkada bırakacağı mal ve ailesini kötü bir vaziyette görme gibi zorlukları ve bunlara karşı Allah Teâlâ'ya sığınmak gerektiğini ihtiva etmektedir.¹⁰⁶ Nevevî yolculuk adabı bölümünde geçen rivayette “**الْحَوْرُ** “**بَعْدَ الْكُوْنِ**” “yoldan sapma, ziyadenin eksilmesi” anlamına gelen özlü sözle ilgili İslam âlimlerinin dilsel bazı izahlarını zikretmektedir.¹⁰⁷ Âlimlere göre bu özlü ifadenin iki farklı kullanımı vardır. Birincisi “**الْحَوْرُ بَعْدَ الْكُوْنِ**”, ikincisi ise “**الْحَوْرُ بَعْدَ الْكُوْر**” şeklindedir. Onlara göre **الْكُوْر** sarığı dolama ve son halini verme anlamına gelen ve **تَكْوِيْرُ الْعِمَامَةِ** sarık sarma ifadesinden alınan bir kelimedir. **الْكُوْنِ** ise bir şeyin var olması ve varlığını sürdürmeye devam etmesi anlamına gelen **كَانَ يُكُوْنُ**'nun mastarıdır. Her iki kullanımda bu özlü ifade istikametden dönme, yoldan sapma anlamına gelmektedir.¹⁰⁸

Rasûlullâh hadislerinde kendisi hakkında konuşan bir kimsenin kötü, kaba ve zihinlerde hoş bir karşılık bulmayan bazı kelimeler kullanmasını yasaklamıştır. Bu ifadelerden biri, kendini küçümseyip hatalı davranışlarını, “**خَبِثْتُ نَفْسِي**” diyerek dile getirmesidir. Hz. Peygamber böyle denilmesini yasaklamış, bunun yerine bir kimse benzer anlamı dile getirmek için “**لَقِسْتُ نَفْسِي**” desin, buyurmuştur. Nevevî rivayetten sonra âlimlerin beyanına yer vermektedir. Onlara göre **عَثْتُ** **خَبِثْتُ** lafzı anlamındadır ve o da **لَقِسْتُ** kelimesi ile aynı anlama gelmektedir. Âlimlere göre habislik zihinlerde daha kötü bir çağrışıma sebep olmaktadır. Ayrıca bir Müslümanın kendisini habislikle nitelemesi mekruhtur.¹⁰⁹ Nevevî burada habisliğin zihinlerde çağrıştırdığı olumsuzluğa ve ahlak ilkeleri ile ilgili bir hükme (mekruh) yer vermektedir.

Nevevî, âlimlerin tövbe hakkındaki kanaatlerini onun hükmü ve şartlarını değerlendirmeleri açısından ele almaktadır.¹¹⁰ Hadis metninin nasıl anlaşılması gerektiğine dair âlimlerin kanaatlerine yer verdiği rivayetlerden biri yolculuk esnasında Rasûlullâh'ın uyku hali ile ilgilidir.¹¹¹ Nevevî, Hz. Peygamber'in uyku şeklini İslam âlimlerini referans göstererek şöyle aktarmaktadır: Sabah vaktine yakın uykuya dalarak sabah namazını veya ilk vaktini kaçırmamak için Hz. Peygamber böyle istirahat etmiştir.¹¹²

¹⁰⁵ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 696, s. 271.

¹⁰⁶ Müslim, Hacc, 426, 2/979.

¹⁰⁷ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 988, s. 350.

¹⁰⁸ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 988, s. 350.

¹⁰⁹ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1773, s. 549.

¹¹⁰ Âlimlere göre tövbenin şartları için bk. Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, 38, 39.

¹¹¹ Kısaca rivayette Hz. Peygamber'in sabah vaktine yakın bir zamanda mola verildiği zaman sağ dirseğini yaslayarak ve başını avucu içerisine alarak uyuduğu bildirilmektedir. Müslim, Mesâcid, 313, 1/476.

¹¹² Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 976, s. 347. Metnin anlamına yönelik bir diğer beyan altmış yıl ömür yaşayan birinin özrü olamayacağı meselesi hakkındadır. Buhârî, Rikâk, 5, hadis nr.: 6419, 8/89. Nevevî, rivayeti Allah'a kulluk sadedinde şerh etmektedir. Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 117, s. 84. Nevevî'nin yer verdiği âlimlere ait bir diğer izah da nemime olarak adlandırılan söz taşıyıcılar hakkındadır. Rivayet, onların büyük günahlardan olan nemime ve bevl sebebiyle azap gördüklerinden bahsetmektedir. Buhârî, Edeb, 46, hadis nr.: 6052, 8/17. Nevevî, insanların kendi iddialarında küçük ve basit bir eylem olarak

İhtilâfu'l-hadîse dair bir rivayette Nevevî, İslâm âlimlerinin beyanlarını referans göstermektedir. Rasûlullâh, “Sözleriyle karşısındakini öven kimselerin yüzlerine, toprak saçınız” buyurmaktadır.¹¹³ Nevevî ise âlimlerin, rivayette bir kimseyi yüzüne övmenin yasaklandığı anlaşılacakla birlikte bu durumun mübah olduğuna delâlet eden birçok sahih hadisin olduğunu dile getirerek ihtilâfu'l-hadîs ilminde müteâriz rivayetler arasındaki ihtilafı giderme yollarından biri olan cem' yöntemiyle meseleye açıklık getirmelerine yer vermektedir. Kâmil imana sahip, karakterinde bir değişme olmayacağından emin olunan kimselerin övülmesi haram veya mekruh değildir. Ancak övgü sonrası iç dünyasında ve karakterinde değişim olacağından endişe edilen kimseyi övmek mekruhtur. Nevevî burada kerâheti “كَرَاهَةٌ شَدِيدَةٌ” vurgusuyla ifade etmektedir.¹¹⁴ . Ayrıca Nevevî, kâmil iman sahibini övmenin mübah olduğunu beyan için Rasûlullah'ın, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i taltif ettiğini hatırlatmaktadır.¹¹⁵

Riyâzu's-Sâlihîn tetkik edildiğinde şahsi kanaatlerin az olduğu görülmektedir. Sened ve sıhhatle ilgili izahlar için o, çoğunlukla Tirmizî'nin (ö. 279/892) hükümlerine ve zaman zaman Hâkim'in (ö. 405/1014) izahlarına kısaca temas etmektedir.¹¹⁶ Rivayette geçen herhangi bir kelimenin izahı, hadisin genel yorumu ve hükmü hakkında ise İmam Şâfiî (ö. 204/820), Herevî (ö. 434/1043), Tirmizî ve Hattâbî'nin (ö. 388/998) kanaatlerine kısaca işaret etmektedir.¹¹⁷ Zaman zaman ise hadisi nakleden ravinin metin hakkında unuttuklarını beyanı söz konusu ise bu duruma eserinde değinmektedir.¹¹⁸ Nevevî, kısa ve öz olmakla birlikte yazılan ilk hadis şerhleri arasında sıralanan Hattâbî'nin *Meâlimu's-Sünen* adlı eserinden bazı kesitler sunmaktadır. Bu eser Nevevî'nin *Riyâzu's-sâlihîn*'de istifade ettiği anlaşılacak tek hadis şerhi olarak dikkat çekmektedir. Ahlakı haiz rivayetlerle mündemiç bir eserde istifade edilen kısa açıklamaların etkili olduğu düşünülebilir. Benzer

değerlendirdikleri iki eylemin aslında büyük günahlardan olduğunu ya da vefat ettikten sonra geride bıraktıkları bu iki günahın kebirden olduğunu dile getiren âlimlerin görüşlerini zikretmektedir. Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1557, s. 489. Böylece rivayette geçen ve mücerret anlamı bilinen ancak metin içindeki kullanımına yönelik yer verilen bilgilerle hadiste geçen كَبِير ifadesi açıklık kazanmaktadır.

¹¹³ Müslim, Zühd ve Rekâik, 69, 4/2297; Ebû Dâvud, Edeb, 10, hadis nr.: 4804, 7/182.

¹¹⁴ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1826, s. 562.

¹¹⁵ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1827-1828, s. 562. İhtilâfu'l-hadîse konu olan rivayetlerle ilgili benimsenen üç farklı yöntem bulunmaktadır. Bu yöntemler, cumhurun, muhaddislerin ve Hanefîlerin yöntemi olarak sınıflandırılmaktadır. Cumhurun ve muhaddislerin anlayışına göre müteâriz rivayetler öncelikle cem' ve te'lif edilmelidir. Nevevî Şâfiî bir muhaddis olarak cumhurun ve muhaddislerin kanaatlerini takdim etmektedir. Yöntem farklılıkları için bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, nşr. Sırrı Fuat Ateş (Konya: Hüner Yayınları, 2010), 218; İ. Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 184. Cem ile müteâriz durumun giderilmesi mümkün ise ilgili rivayetler hakkında ihtilaftan bahsedilemeyeceğini, ihtilâfu'l-hadîs ifadesinin diğer aşamalar için kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî (Riyad: Matbaatu Sefir, 1422), 91.

¹¹⁶ Tirmizî'nin, rivayetin sıhhati hakkındaki izahları için bk. Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 66, s. 64; hadis nr.: 896, s. 326; hadis nr.: 1186, s. 392; hadis nr.: 1659, s. 522. Nevevî; Hâkim, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*'te de geçen rivayet hakkında sahihtir, demektedir. Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 363, hadis nr.: 1913, s. 168; hadis nr.: 793, s. 300; s. 596.

¹¹⁷ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, s. 110; s. 249; hadis nr.: 494, s. 210; hadis nr.: 757, s. 292; hadis nr.: 960, s. 341; hadis nr.: 996, s. 352; hadis nr.: 998, s. 352-353; hadis nr.: 1839, s. 566.

¹¹⁸ Nevevî, *Riyâzu's-sâlihîn*, hadis nr.: 1223, s. 399.

bir yöntemle güncelliğini koruyan meselelerde aynı tesirin günümüz hadis çalışmalarında da etkili olacağı ifade edilebilir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Etki düzeyi dikkate alınarak bu çalışma, *Riyâzu's-Sâlihîn*'in birkaç açıdan diğer eserlerden farklı olduğu, bu farklılığın yedi buçuk asır boyunca etkisini devam ettirmede önemli rol oynadığı ve hadis araştırmalarında yöntem sunabileceği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yöntem arayışlarında klasik metinlerden ne derece istifade edilmesi gerektiği ile ilgili birtakım tartışmalar bulunmaktadır. Onlardan istifadeyi zarûrî görenler olduğu gibi yararlanılmasını gerekli görmeyenler de mevcuttur. Belirlenecek yöntemde geçmiş ile bağın tamamen koparılması, bazı şahsî tecrübe ve sınırlı ilmî birikime dayalı sığ bir yaklaşım biçimine ve nesillerin varoluşlarında ahlak hadislerinin aktarımında yetersizliğe zemin hazırlayacaktır. Bu sebeple Nevevî gibi kadim ulemanın yöntem, bilgi, tecrübeleri ve çağın getirdikleri dikkate alınarak ahlak rivayetleri titizlikle nakledilmelidir. Çalışma birçok soruya muhatap bir zemine sahiptir. Verilecek yanıtların arka planında ise birçok bilgiye gereksinim duyulmuştur. Bu bilgiler; eserin musannıfı Nevevî'nin ilmî ve ahlaki yönü, yaşadığı çevre, te'lifâtı, genel çerçevesiyle yaşadığı dönemde İslâm âlemi ve dünya, *Riyâzu's-Sâlihîn*'i neden derlemeye gereksinim duyduğu, eserdeki tasnifi, yöntemi ve eserin yazıldığı döneme ve sonraki dönemlere tesiridir. Ancak karışıklığı önlemek ve gayeden sapmamak için temel kavramlar üzerinde durulmuştur ki onlar hadis kullanımında yöntem ve ahlaktır. Çalışmada; Nevevî'nin sosyal yaşantısının eserine yansması, yalın bir üslupla ve kısa bilgilerle etkili olması, ihtilafî rivayetleri özetle beyanı, hadis şerhlerinden kısaca yararlanması, ravinin ismini, Hz. Peygamber'le irtibatı açısından ele alması, rivayetlerin sıhhatleri hakkında kısa izahları, bazı âlimlerden kısa nakillerde bulunması yer almaktadır. Ayrıca eserde bab başlıkları arasında insicamın hâkim olması, akla gelen soruların bir sonraki başlıkta yer alan hadislerle cevap bulması, nehye muhatap davranışlarla ahlak arasında ayrıntılı bir irtibatın kurulmuş olması da elde edilen çıkarımlar arasında değerlendirilmektedir.

Nevevî'nin ahlak hadislerini işlerken dikkate aldığı usul ve yöntemin, hadis usûlü ve şerhçiliği ile birlikte mantık ve aşk esasına dayanması, zamanın anlayış şekillerini dikkate aldığı ile ilgili bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun kullandığı bu yöntem, ahlakla ilgili hadis metinlerinin insanlar ile irtibatını devam ettirmede günümüzde birbirinden farklı anlayış şekilleri ve bakış açılarının dikkate alınması gerektiğine önemli bir dayanak olmaktadır. *İlâhî Sözü'n Gücü* adlı eser dikkate alınarak şöyle bir çıkarımda bulunmak mümkündür:

Zamanımızda mantık ve aşk anlayışını bünyesinde barındıran birçok yaklaşım şekli olmakla birlikte ahlak hadislerinin, ferdin ahlaki kadar fertlerden müteşekkil toplumların ahlaki hatta bir üst derecede toplumların oluşturduğu düzeneklerde ahlakilik üzerine alaka kurularak okunması ve bugün onlardan nasıl istifade edileceği konusunda değerlendirmelerin yapılması zaruret arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Abdurrezzak b. Hemmâm, Ebubekir Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-Âzâmî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhamed Şakir. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî. *Tafsîlü'l-icmâl fî teâruzi'l-ekvâl ve'l-ef'âl*. thk. Muhammed İbrahim el-Hufnâvî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1416.

Aydın, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2012.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrâhim. *el-Câmiu's-sahîh: el-Câmiu'l-müsnedu's-sahîhu'l-muhtasaru min umûri Rasûlillah sallallâhu aleyhi ve sellem min sünenihi ve eyyâmihi*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. yy: Dâru Tavku'n-Necât, 1422/2001.

Çakan, İ. Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Behrâm es-Semerkandî. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1412/2000.

Demirkent, Işın. "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri". *Tarih Dergisi*, 0/35, 65-78.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût ve Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risaleti'l-Alemiyye, 1430/2009.

Emiroğlu, İbrahim, Altunya, Hülya. "Hakikat". *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayınları, 2018.

el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit. *el-Câmi' li ahlaki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmud Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, trs.

Görgün, Tahsin. *İlâhî Sözü'n Gücü*. İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2013.

Hakkı, İzmirli İsmail. *İlm-i Hilâf*. nşr. Sırrı Fuat Ateş. Konya: Hüner Yayınları, 2010.

Hamd b. Nasır b. Abdurrahman el-Ammâr. *Kunûzu Riyâzi's-Sâlihîn*. Riyad: Dâru Kunûzi İşbîliyâ, 1430/2009.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tadvîhi nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî. Riyad: Matbaatü Sefîr, 1422.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' Ebû Abdullah el-Basrî ez-Zührî. *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.

İbnü'l-Attâr, Ebu'l-Hüseyin Ali b. İbrahim b. Dâvud. *Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-İmâm Muhyiddîn*. thk. Ebû Ubeyde b. Hasan Âli Selmân. Amman: Dâru'l-Eseriyye, 1428/2007.

Kandemir, Yaşar, Küçük, Raşit, Çakan, İ. Lütfi, *Riyâzu's-Salihîn – Peygamberimizden Hayat Ölçüleri- Tercüme ve Şerhi*. 8 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2103.

Kâtibî, Ebu'l-Hasen Necmüddîn Debîrân Ali b. Ömer b. Ali. Şemsiyye Risâlesi. thk., çev. ve şerh: Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayınları, 1. Basım, 2017.

Koca, Suat. *Ahlak Hadisleri Ve Değerlendirme Esasları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Mizzî, Cemalüddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf. *Tehzibu'l-kemâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdulkaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs el-Arabî, 1412/1991.

Nevevî, Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref b. Murî. *Büstânü'l-Ârifîn*. thk. Muhammedel-Haccâr. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427/2006.

Nevevî. *el-Ezkâr*, thk. Abdulkadir el-Arnaûd. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994.

Nevevî. *Riyâzu's-sâlihîn min kelâmi Rasûlillâhi sallallâhu aleyhi ve selleme seyyidi'l-ârifîn*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1439/2018.

Nevevî. *Riyâzu's-Sâlihîn ve Tercemesi*. çev. Kıvamüddin Burslan, Hasan Hüsnü Erdem. 3 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, trs.

Nevevî. *Riyâzu's-sâlihîn*. thk. Âlimler Birliği, tahric. Nasruddin el-Elbânî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1412/1992.

Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*. thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1422/2001.

Nevevî. *Riyâzü's-Sâlihîn –Metin ve Çeviri-*. çev. M. Emin Özafşar, Bünyamin Erul. 3 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.

Nevevî. *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'an*. thk. Muhammed Şadi Mustafa. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1432/2011.

Seyyid Mustafa Cuyil. *Şerhu Riyâzu's-sâlihîn tehzîbun li kitâbi delîli'l-fâlihîn li turuki riyâzi's-sâlihîn mea izâfetin uhra*. y.y: Dâru Tayyibeti'l-Hadra, 1439/2018.

Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilâtı – Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972.

Şenşekerci, Erkan, Bilgin, Asude. "Eleştirel Düşünme ve Öğretimi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/14 (Haziran 2008), 15-43.

Şeşen, Ramazan. *Eyyûbîler (1169-1260)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu Müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuâd Abdulkâki-İbrahim Atve İvâz. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Mektebe ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.

Tomar, Cengiz. "Kılıçtan Kaleme: Memlûklar ve Entelektüel Hayat". *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (Eylül 2002), 249-259.

Tomar, Cengiz. "Şam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/313. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseyînî. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, trs.